

על בעיות הזהות הערבית: דרבן כדוגמה

חסן ג'בארין*

אני מבקש להתייחס לבעיות הזהות הערבית כזהות חילונית שיש בה כוח חבוי של דינמיות, באמצעות ביקורת עצמית ויכולת ליצור דיאלוג עם האחר כדי להעביר מסר פוליטי ברור שיכול לעודד תפיסות אוניברסאליות ובריתות עולמיות רחבות. הדוגמה שבחרתי כדי להצביע על בעיה זאת היא עבודתנו בוועידת דרבן והאסטרטגיות שאומצו שם.

אפתח בציטוט מאדוניס, המשורר הערבי הסורי: "אנחנו בחברה הערבית, ובעולם התרבות האיסלאמית, עדיין חושבים ופועלים בהתאם לתפישה שלפיה הזהות נקבעת מראש ושהיא דומה יותר לגרעין, ואילו בני אדם הם הפירות שצומחים מגרעין זה או המופעים החיצוניים שלו והיחס שלהם אליו דומה לקשר שבין ענף לשרש. אבל זהות דורשת מאדם לבחון את העצמי, ולבחון את האחר, מכיוון שהעצמי אינו יכול באמת להיות עצמו בלי האחר".

בדרבן היינו חלק מהקבוצה הערבית. בשבוע הראשון עבדנו עם פורום הארגונים הלא ממשלתיים וארגוני החברה האזרחית. הכנס הממשלתי היה בשבוע השני. ההתאגדות הערבית הצליחה להשיג כל מה שביקשה. כל הצעותיה התקבלו בפורום הארגונים הלא ממשלתיים ובמסמך המסכם שהוא פרסם. היא גם הצליחה להפוך את הסכסוך הישראלי-הערבי לסוגיה מרכזית בוועידה. בשבוע הראשון היתה הפגנה המונית, שהקבוצה האיסלאמית-הערבית הפכה להפגנה שהתמקדה בעיקר במאבק הפלסטיני נגד הכיבוש. ניסוח סעיפיו של המסמך הראשון (מסמך הארגונים הלא ממשלתיים) הגיע עד לתיאור המקרה של פלסטין וישראל כמקרה של "רצח עם" ו"טיהור אתני", של הציונות כתנועה גזענית, של ישראל כמשטר האפרטהייד האחרון בעולם וכדומה. בעקבות הניסוחים האלה התקשורת התמקדה בבעיה הפלסטינית בתור הסוגיה המרכזית של ועידת דרבן. במסמך של הממשלות, מהשבוע השני, היתה נסיגה משמעותית מהעמדות שבוטאו במסמך הראשון. לא היה בו כל גינוי למדיניות ישראל, גם לא בעניין הכיבוש, ואף לא דרישה כלשהי ליישום החלטות האו"ם בעניין הכיבוש. בתחילת השבוע השני הודיעו ארצות הברית וישראל שהן מחזירות את המשלחות ששלחו לוועידה והאירופים איימו לנקוט צעד דומה. מרי רובינסון מתחה ביקורת על מסמך הארגונים הלא ממשלתיים ובתחילה סירבה לקבל עותק שלו.

המאבק בשבוע השני נסב סביב השאלה מי יזכה בניצחון: הצפון או הדרום. לא היתה דרך בנייים. הדברים היו חד-משמעיים וברורים. עם זאת, אנחנו, הערבים והפלסטינים, חשנו שהשגנו ניצחון מוחלט בשני השבועות של הוועידה. בשבוע הראשון הרגשנו כמנצחים מכיוון שהמסמך הכיל את הדרישות הערביות. בשבוע השני חשנו כמנצחים בגלל הוויכוח הלוהט על השבוע הראשון. היה די בכך שהשאלה הפלסטינית הפכה לסוגיה שעמדה במוקד הוועידה כדי שנרגיש "תחושת ניצחון", גם אם המסמך השני, הממשלתי, היה שונה מאוד מהמסמך הראשון. אני מדגיש נקודה זאת מכיוון שלמרות הביקורת שלי כאן, אין ספק בכך שהפעילים הערבים בוועידת עשו עבודה רצינית, שהם יכולים להתגאות בה.

אבל האם השאלה הפלסטינית באמת הצליחה לזכות בניצחון בכך שהציגה את עצמה כצודקת במישור הבינלאומי? כדי לענות על שאלה זאת עלינו, בראש ובראשונה, להגדיר למה אנו מתכוונים כשאנו אומרים "ניצחון במאבק צודק". לדעתי, ניצחון במאבק להשגת יעד צודק והומאני תלוי במידה שבה יעד זה יכול להעביר מסר פוליטי-הומאני המשיג תמיכה רחבה והזדהות, וגם להציב אתגר לקהילה הבינלאומית באמצעות הצגת שאלות רציניות בעלות טבע הומאני-אוניברסאלי. במלים אחרות, באיזו מידה הוא מצליח ללכת מעבר לזהויות הקיימות וליצור סוג חדש של זהות, המתעלה מעבר להבדלים גיאוגרפיים, תרבותיים, דתיים ואזוריים באופן המאפשר עלייה של זהות דינמית, משתנה בהתמדה, הנמצאת בקשר עם האחר במקום לשלול אותו, שמאמצת מסר חדש וחשוב.

במקרה הפלסטיני, בשונו מדרבן לא היינו שונים ממה שהיינו כשנסענו לשם. כמה עמיתים טענו שהשגנו ניצחון גדול בדרבן, בגלל התמיכה שהעניקו לנו מדינות אפריקה ואסיה. שכחנו שמאז ומתמיד נהנו הערבים מתמיכתן של מדינות אלה ושאינן בכך כל חדש. ליתר דיוק, לא חזרנו משם בדיוק כפי שהיינו כשנסענו. במילותיו של מחמוד דרוויש, "חזרנו למחר הפגום שלנו". נכשלנו במאמצינו לנצל את הוועידה לטובת המאבק נגד הכיבוש מכיוון שלא שלחנו מסר פוליטי שהיה יכול לגייס תמיכה ממקורות חדשים. לא היתה לנו אסטרטגיה פורצת דרך. לא הצלחנו אפילו

לפתוח בדיאלוג עם האחר ועם ארגוני זכויות אדם בינלאומיים אחרים. במקום זה, הכל התחלק בין "אנחנו" ו"הם", בין אלה שהיו "לצדנו" לאלה שהיו "נגדנו". לא הצלחנו אפילו לגייס את ידידנו שמצאו את עצמם בצד השני. אבל שמחנו בכל פעם שראינו קבוצה אפריקאית שצעקה כמונו, בערבית, "נקריב את נשמתנו ואת דמנו למען אל-אקצא". התרגשנו בכל פעם שעמיתינו הדרום אפריקאים הצליחו לקרוע את העמדות שהתנוססו על הדגל הישראלי, צועקים בקול אחד – אם כי הפעם לא בשפתנו – "Pansy Israel Pansy" וגם "Pansy Sharon".

היו, כמובן, משתנים חיצוניים שהביאו לתוצאה הזאת, כמו ההטיה הנצחית של ארצות הברית לטובת מדיניות ישראל ויכולתה להשפיע על עמדותיהן של מדינות אירופה. אבל אני רוצה להתייחס גם למשתנים הסובייקטיביים, ולא רק למשתנים החיצוניים, למרות חשיבותם. המשתנה הסובייקטיבי העיקרי מתייחס למשבר של הזהות הערבית. בחרנו לעצמנו זהות שמוצאת מקלט בשורשינו ושוללת את האחר. בתוך זה העצמי, כפי שמתאר אדוניס, דומה ליחסים שבין הענף לשורש. במלים אחרות, העצמי בוטל ונשלל, עד שנעשה דומה לשורש. הוא לא היה יצירתי, ביקורתי או דינמי, ולפיכך לא היתה עוד התבוננות כלפי פנים ואנחנו יצאנו לוועידה בלי ליצור דינמיקה פנימית שתחזק את המסר החיצוני. לא דיברנו על קבוצות מיעוט ולא פנינו אליהן. לא נכנסנו לדיאלוג עם ארגוני נשים ועם ארגונים פמיניסטיים. לא צעדנו בסולידריות לצד עמים מדוכאים אחרים. כל מעיינינו היו נתונים לנוכחותנו-שלנו, אבל לנוכחות מאוחדת ללא סתירות. לכן היה לנו קל למצוא ברית איסלאמית. אם היינו צריכים לחזור לשורש, האיסלאם הוא השורש. לכן אם השאלה היתה נטישת העצמי בתמורה לברית רחבה עם המוסלמים, הסכמה פה אחד היתה עדיפה על כל הצעה אחרת. כך נעשינו פחות ערבים ויותר מוסלמים. השיח שלנו נעשה יותר רדיקלי, פונדמנטליסטי, סרבני ומגבש, עד שמנע מכולם את הכניסה לתוכו או היציאה ממנו. ארגוני זכויות אדם ידידותיים, התומכים במאבק הפלסטיני נגד הכיבוש, כמו אמנסטי אינטרנשיונל, לא יכלו להצטרף למחנה המאוחד והקיצוני שלנו, מפני שלא יכלו למצוא מכנה משותף בינם לבין הזהות הזאת. מצד שני, היה קשה לעזוב את המחנה הזה בגלל עוצמת הקשר שבין מרכיביו. לא היינו מסוגלים לדבר על עצמנו כעל פלסטינים אזרחי ישראל הניצבים מול הפליה ישראלית מוגזעת, משום ששיח כזה נתפש כשיח אזרחי במהותו, ואילו הסכסוך לא היה אזרחי מטבעו, אלא רדיקלי וקיומי. כך איינו את עצמנו, את העצמי שלנו, את הייחוד שלנו, כדי להיות חלק מהלכידות האיסלאמית.

כשהשיח נעשה איסלאמי-רדיקלי איבדנו את יכולתנו, כארגוני זכויות אדם, לפעול באופן מקצועי או אף פוליטי או גם זה וגם זה. לא היינו זהירים בשפה שבחרנו, מכיוון שהצלחנו רק לשכנע את הקיצוניים שבינינו כשאמרנו שישראל מבצעת "רצח עם", מכיוון שמצבנו אינו דומה לרואנדה, למשל. לא שכנענו איש מלבד הקיצוניים שבתוכנו כשטענו שגם הפלסטינים עברו שואה הדומה לשואה היהודית, מכיוון שאושוויץ אינו דומה לרמאללה. בנקודה זאת איבדנו את עצמנו ואת תמיכתם של ארגוני זכויות אדם בינלאומיים, הרואים בדבקות בשפת זכויות האדם בסיס איתן לשיתוף פעולה ולסולידריות. גם לא היינו פוליטיים, מפני שבחרנו במבוי סתום. פוליטיקה היא אמנות ניתוח הנתונים ובחירה באחת מבין כמה ברירות, או אפילו יצירה של ברירה חדשה. בדברן יצרנו ברירה בלתי אפשרית. הקיצוניות לא הסתפקה בהצגת ישראל כמדינה גזענית, אלא המשכיכה וירדה לשורשים. לכן סיסמתנו המרכזית הקיצונית היתה "ציונות = גזענות = אפרטהייד". בחרנו בברירה הקיצונית ויצרנו נוסחה שלא הצלחנו למצוא איש שיהיה שותף לה, מלבד בעלי בריתנו המוסלמים.

אילו למשל בחרנו בסיסמה "די לכיבוש הישראלי ולגזענות נגד האזרחים הפלסטינים", היינו זוכים בתמיכתם של ארגוני זכויות אדם רבים. אמנסטי, לדוגמה, כתב באומץ שהגדרת ישראל כ"מדינה יהודית" היא הגדרה מוגזעת. היה אפשר לגייס את הארגון לצד שלנו, אבל הסיסמה שנבחרה היתה זרה לאמנסטי ולארגוני זכויות אדם. כשאבדנו את הכוח לשכנע על בסיס אוניברסאלי ופוליטי, מדינות התומכות בישראל אך מותחות ביקורת על מדיניותה, לא התקשו לנצל את ההזדמנות לשכנע ממשלות אחרות לאמץ מסמך נעדר ביקורת או חדשנות. מסמך שמרני ביותר. לאחר שהעדפנו את הקיצוניות, מדינות אירופה בחרו לפנות ל"רציונליזם". בהעדר סיסמה או שיח מתחרים, ה"רציונליזם" המערבי ניצח וגבר על ה"רדיקליזם" ועל הרגשות. כך גבר הצפון על הדרום.

כמובן, אני לא מבקש להמעיט בחשיבותה של הברית הערבית-האיסלאמית או בחשיבות האפריקאים והאסיאתיים. הסיבה למשבר לא היתה הברית החשובה הזאת, אלא הזהות הערבית, שלא הצליחה להיות ביקורתית. היא העדיפה, להיות זהות רדיקלית שאינה מאפשרת לצפון או לאחר לחזור אליה. כשהצד שלנו היה חופשי מסתירות וממחלוקות, היה קל לצפון כמכלול לראות בעצמו מחנה אחד נגד הדרום.

כמובן, אילו אימצנו שיח אחר, היינו בוחרים בנתיב שונה. הסיסמה "די לכיבוש הישראלי ולגזענות נגד האזרחים הפלסטינים" היתה מציבה את הכיבוש ואת ההפליה המוגזעת במרכז הבמה. מצד שני, היא היתה מאפשרת ליצור בריתות חדשות ולזכות בתמיכה בינלאומית רחבה, בין השאר מצדם של ארגוני זכויות אדם בינלאומיים. כך גם היה אפשרי לאתגר את בעלות הברית של ממשלת ישראל, כמו ארצות הברית ומדינות אחרות. אילו אימצנו שיח כזה, החזרת המשלחת של ארה"ב היתה נתפשת כצעד מביך והמסמך של הממשלות היה ניצב לשמאלו של השיח הזה ולא לימינו. היינו מעניקים לאחרים יכולת רבת עוצמה וכוח שכנוע לקרוא "לסיום הכיבוש האחרון בעולם" או "לסיום הצורה האחרונה של כיבוש קולוניאלי". אבל דבר מאלה לא קרה. עם זאת, הניסיון שלנו בוועידת דרבן היה חשוב.

* עורך הדין חסן ג'בארין הוא מנכ"ל עדאלה – המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל